

Türkmen zenanyň taryhy täleýi

Category: Edebi makalalar, Kitapcy, Romanlar

написано kitapcy | 21 январа, 2025

Türkmen zenanyň taryhy täleýi TÜRKMEN ZENANYNYŇ TARYHY
TÄLEÝI

«Köklerini asyrlaryň jümmüşinden alyp gaýdýan türkmen halkynyň taryhynda aýal-gyzlaryň tutýan orny aýratyn bellemäge mynasypdyr. Türkmen halky öz aýal-gyzlaryna müňdebir guwanmaga haklydyr.

Türkmen zenanlary diňe bir atalarynyň ojaýynyň oduny söndürmän saklamagy başarman, olara wepaly ýanyoldaş, ene, uýa bolmak bilen çäklenmän, halkyň başyna howp abanan halatynda erkekler bilen bir hatarda gahrymançylyk görkezipdirler. «Gorkut ata» eposymyzdaky Burla hatyny alyp görüň. Ol ençeme oguz gyzlaryna baş bolup, batyrlarça söweşip, duşman hanlarynyň birini öldürýär. Gökdepe galasyny goramakda türkmen aýal-gyzlarynyň görkezen gahrymançylygyny söz bilen beýan edip bolarmy? Ine, şeýdip türkmen zenanlary özleriniň gahrymançylygy, pähim-paýhasy, arassalygy, owadanlygy, näzikligi, mylaýymlygy bilen dünýäde tanalypdyr».

Biz Saparmyrat Türkmenbaşynyň aýal-gyzlaryň taryhy täleýi baradaky ajaýyp pikirlerini ýönelige epigraf almadyk. Başyndan 6000 ýyllık ýoly geçiren türkmen halkynyň ykbalynda aýal iň belent orun tutupdyr. Bu beýik wezipe häzirki bagtly, garaşsyz döwrümüziziň zenanlarynyň hem paýyna düşýär. Olar ýöne bir durmuş bezegi, owadanlyk nusgasy, enelik mertebesi, maşgalalyk wepasy bilen däl-de, gerek halatynda daýanç, söýenç, goragçy hökmünde-de aýgytly rol oýnapdyrlar.

Goja taryhda, örän ýowuz pursatlarda aýalyň gaýraty, aýalyň pähimi, aýalyň wepasy barada köp mysallar, rowaýatlar döräpdir.

Heniz Oguzhan zamanynda ýaş oglanlara dünýä inen mahalynda at goýulman, olar ýigit çykansoň bir gahrymançylykly iş bitirip, atlaryna mynasyp bolanlaryndan soň, at goýlar eken. Gyzlar hem ýigitleriň önünde şert goýup, olary akylda, pähimde, göreşde, mergenlikde synap, eger göwünleri ýetse, onsoň durmuşa çykar ekenler. «MELIKEI-DANYŞMENT» ýa-da «MÜŇ SOWAL» («HEZAR SOWAL») diýen kitapda şeýle rowaýat getirilýär:

Gadym zamanlarda Rum welaýatynyň patyşasynyň ogly bolmandyr. Onuň ýekeje gyz perzendi bar eken. Günlerde bir gün patyşanyň kazasy dolup, dünýäden ötüýär. Däbe görä, onun yzyny çagasy alyp götermeli bolupdyr. Başga alaç bolmansoň, halk biragzydan onuň gyzyny tagta çykarýar. Şa gyzy örän akyllý eken. Ol

durmuşa çykmandyr. Özüne öýlenjek ýigidiň öňünde müň sowal goýar eken. Kim şolara doly jogap berse, şoňa durmuşa çykjagyna jar çekdirýär. Sowallara jogap tapmadyk ýigitleri hem ölüme höküm edýär eken. Köp ýigitler bu synagda heläk bolýar. Ahyrda Turandan bir çopan ýigit bagtyny synamaga barýar. Melike şa oňa sowal berip ugraýar.

» – Nireden gelýäň?

– Häkden (toprakdan) gelýän.

– Nirä barýaň?

– Häge (topraga) barýan.

– Duran ýeriň nire?

– Duran ýerim ~ gabrym. Men ölümimi boýun alyp, kepenimi goltugyma salyp gaýtdym.

– Kuran näçe süredir?

– Kuran 114 süredir...»

Şeýdip, ýigit müň sowala-da dogry jogap berýär. Gyz bu akylyly ýigit bilen durmuş gurýar.

Aslynda gadymy sowal-soraglaryň, jogaplaryň dini häsiýetde bolmagy ýöne ýerden däl. Allatagala «iki azyzyny» ~ Adam Atany, How enäni toprakdan ýasaýar ahyryn. Beýik Magtymgulynyň:

Toprak alnyp ýedi ýerden,

Adam Safyulla boldy...

Aslyň owuç gumdur, adam...

– diýşi ýaly, turanly ýigit hem, rumly gyz hem muňa gowy düşünpdirler. Irki zamanlarda Rum häzirki Türkiýäni aňladyp, Turan hem häzirki Türkmenistany aňladýar. Emma biz bu zenan maşgalanyň ýiti akyly üçin şu rowaýaty mysal aldyk.

Žurnalist Gulmyrat Myradow «Zenany gaýraty» atly makalasynda täsin fakty mysal getirip, şeýle ýazýar:

«Durmuşyň şatysyna ýan bermän, pelegiň gerdişinden basylan, kyn günde erkek adamyň sowap barýan ruhuny ýyladýan närise aýal gaýratydyr. Zenany ejiz hasaplaýanlar bilen asla ylalaşasym

gelmeýär. Aýallaryň gün-güzeran aladasyny, gündelik hysyrdylary erkekler bilen deň çekişýändigini ýatlasak, munuň üstesine-de, olaryň hut erkekler tarapyndan görýän görgüleriniň-de az dældigini ýatlasak, biz islese-islemesek zenan gaýratyny ykrar edäýmelidiris. Egniňizi üstaşyr yza garap, alyslarda galan taryha gaýybana ekskursiýa gurasaňyz, zenan ejizligine däl-de, zenan gaýratyna has köp gözüňiz düşer. Gadym Rim imperatorlarynyň biri Konrad III Günorta Germaniýanyň Waýnsberg şäherini gabanda, gaty köp gyrgynçylyk bolupdyr. Indi-hä şular mugyra gelendir diýip pikir eden imperator galanyň içindäkilere şeýle habar ýollapdyr:

«Men siziň aýallaryňyza hiç zat degjek däl. Goý, olar iň gymmatly zatlaryndan göteribilenlerini alsynlar-da, galadan çykyp gidibersinler».

Şeýdip, Konrad III gabawdaky galanyň derwezeleriniň önüni boş goýupdyr. Birsalymdan soň galadam çykyp başlan aýallaryň arkasyndaky ýüki görende imperator haýran galmakdan ýaña doňup galyndyr. Galadan çykan aýallaryň ählisi arkalaryna ýaraly bolan ärlerimi hopba edip alyp barýarmyş. Zenan gaýratyna haýran galan imperatora galadakylar bilen diňe parahatçylykly gepleşikler geçirmek arlaly ylalaşaymakdan başga alaç galmandyr».

Zenan gaýraty her halkda belli bir taryhy şertlerde ýüze çykyp biler. Ýene-de G.Myradowdan käbir setirleri alalyň:

«Her bir türkmen üçin mukaddeslige öwrülen Gökdepe galasynyň taryhy ýazylanda-da, türkmen aýal-gyzlarynyň gaýratyna aýratyn orun bermeli boljakdygyna şübhelenmeýäris. Gala urşunda erkekler bilen bir hatarda aýallar hem göni gelen ajaldan sähelçe-de gypynç etmän, duşman bilen darkaş gurupdyrlar».

Taryhda türkmen aýallarynyň edermenligi, wepalylygy hakda A.Wamberi şeýle ýazgy galdyrypdyr:

«Türkmenleriň arasynda wagtlaýyn bolanynda, meni hemme zatdan beter haýran galdyran zat olaryň öz maşgalalaryny biçak söýýändikleri we eziz görýändikleri hem-de aýal maşgalalara

uly hormat goýýandyklary boldy. Men ýene bir zada göz ýetirdim: aýal-gyzlar maşgala hukuklary barasynda erkek kişiler bilen diňe bir bütinleý deňlikden peýdalanmak bilen çäklenmän, hatda ýaşuly aýallar bütin tire-taýpa kethudalyk etmek mirasyny hem öz üstlerine alýarlar we urşujylar-da olaryň sözüne tabyn bolup hereket edýärler».

Aýal maşgala buýsançlylygyny, myhmansöýüjiligini, wepalylygyny her bir ýagdaýda saklapdyr. Ony köpsanly taryhy çeşmelere daýanyp, Mehmet Saray şeýle häsiýetlendiripdir:

«Galapyn, türkmenler özbaşdak, ak ýürek we myhmansöýüji. Türkmenleriň arasynda bolupn olar bilen iş salşan syýahatçylar we missionerler türkmen halkynyň gylyk-häsiýetiniň örän oňatdygyny haýran galyp gürrüň berýärler. Olaryň türkmenleri eýranlylaryň üsti bilen öwrenenleriniň käbirleri «rehimsiz talaňçylar» diýip häsiýetlendiripdirler. Ruslar bolsa olary «çöl garakçylary» diýip häsiýetlendiripdirler. Angliýa-Hindistan goşunynyň generalynyň ogly we iň ukyply, bilim-paýhasly britan ofiserlerinden biri bolan kapitan Napier 1870-nji ýyllarda iňlis hökümetiniň türkmen meseleleri boýunça resmi agenti bolup, türkmenler bilen ençeme gezek sataşýar. Ol türkmen meseleleri boýunça has obýektiv ww gyzykly maglumatlary berýär. Türkmenleriň häsiýeti barada ol şeýle ýazýar:

«Birinjiden, türkmenleriň gylyk-häsiýetlerine nädogry baha berilýändigini maňa aýan boldy».

Türkmenleriň myhmansöýüjiligi hakynda Frazer şeýle ýazýar:

«Haçan-da bir nätanys (eger ol tanalýan duşman bolmasa) obaýlyga girse, onuň golaýyna baran ilkinji öýünden adamlar ylgaşyp çykýarlar-da, onuň atynyň başyny tutup, düşmegini we özlerine myhman bolmagyny haýyş edýärler. Hatda öýde ýeke aýal maşgaladan başga hiç kim bolmasa-da, ol aýal maşgala myhmana salam berer we geliň-düşüň diýip yşarat eder».

Wamberi ýazýar:

«Türkmenleriň myhmansöýerligi, batyrlygy we ylaýta-da, olaryň çensiz-çaksyz azatlyk söýüjiligi deň derejede öwürmäge mynasypdyr».

Konolliniň ýazyşyna görä, hiç bir halkyň içinde türkmenleriňki ýaly «dogma buýsanjyň» berk ýeri ýokdur: «olar fransuzlaryň rewolýusion «Azatlyk, deňlik» diýen şygaryny öz aralarynda berjaý edýärler».

Şony Mehmet Saraý Güljemal hanyň mysalynda subut edýär. Ol aýal erkinligi, özbaşdaklygy belent tutupdyr. Ruslaryň tabynlygyna geçmek islemändir.

«Ruslar Ahaly basyp alanlaryndan soň Mary türkmenlerini öz gol astlaryna almak üçin gaty mekir tilsimler gurdular, haýbatlar atdylar. Ruslaryň bu zor salmagy Alihanow-Awarskä üstünlik getirip bilmedi, ol Nurberdi hanyň dul galan aýaly Güljemaly türkmenleriň Russiýa raýat bolmakdan başga alajynyň galmandygyna ynandyryp bilmedi».

Şol awtor ýene şeýle ýazýar:

«Türkmenler öz maşgalalaryny örän oňat görýärler. Aýallary oňat ekläp-saklaýarlar, olara hormat goýýarlar... Türkmen jemgyýetinde aýallar öz maşgalalarynyň içinde örän täsirli bolýar we öz kowumlarynyň umumy işlerinde edil erkek kişiler ýaly sözünü geçirip bilýär... Olar şeýle hem örän oňat urşujylar».

Hakykatdanam, türkmen aýalynyň batyrlygyny, mertligini N.I.Grodekow «Türkmenistandaky uruş. Skobeleviň 1880-1881-nji ýyllardaky ýörişi. Sankt-Peterburg, 1883-1884, tom I» diýen işiniň 77-79-njy sahypalarynda ýazýar.

Taryhyň galagoply döwrüni, ençeme ganly söweşleri başdan geçiren türkmen aýallary her hili synaglara tebigy halda taýýar bolupdyrlar. Ony Gökdepe söweşi has aýdyň görkezýär. A.Gowşudowyň «Perman» romang şol söweşe bagyşlanan ilkinji hem belli derejede kämil eserdir. Soň-soňlar bu waka Çary Aşyrowyň «Ata-babalarymyz» hekaýasynda we beýleki ýazyjylaryň hekaýadyr

romanlarynda hem öz şöhlelenmesini tapdy. Her niçik, «Perman» irki hem Gökdepe wakalaryna gatnaşan garrylaryň A.Gowşudowa hakykata ýakyn derejede gürrüň berendikleri üçin şu eserden obraz şekilinde bir mysal alalyň. Romanyň esasy gahrymanlarynyň biri Öwezmyrat batyr aýaly Mamagüliň bitiren işlerini ýatlaýar:

» – Aý, Mamagül, ine, sen bu dünýäň işine seret ahyry. Sen bir düşün ahyry. Ýadyňa düşýärmä, ... biz nähili uruşýardyk. Siz aýallaram gol gowşuryp oturmazdyňyz. Ine, seniň özüň nähili jan edipdiň. Kyn güne, agyr derde galyp, atylan oklary ýygnaýardyň, hem bize ok ýetişdirýärdiň. Birnäçäňiz bolsa suw gaýnadyp, galanyň ýokarsyndan duşmanyň üstüne gaýnag suw eňterýädiňiz. Daş diýmän, demir diýmän, tapan ýaraglarymyz bilen ýurdumyzy goramak üçin duşmana garşy çykýardyk»...

«Oba aýallary dokma ýüwürtmekçi bolsalar-da, tara ýüwürtmekçi bolsalar-da, başga bir iş başlamakçy bolsalar-da, Mamagülsüz başlamazdylar».

Bu ~ türkmen aýalynyň irki taryhy ykbaly. Onda galatlyk ýok, ýasamalyk ýok. Şonuň üçin türkmen zenany diýlende eýýäm uly halk durmuşy göz önüne gelýär.

Mydama goňşy döwletleriň üznüksiz harby syýasatlary netijesinde türkmenler arkaýyn ýaşap bilmändirler. Olar islese-islemeseler-de, harby çaknyşyklara taýýar bolmaly bolupdyrlar. Meselem, 1869-njy ýylda Garrygalanyň üstüne duşman çozanda türkmenler şeýle bir gahar-gazaba münüpdirler weli «gözi bilen gören şaýatlaryň ýazmaklaryna görä... aýallar duşmanyň elinde diri galanlaryndan ölenlerini gowy görüldirler... duşman ellerine düşmejek bolup, ärlerinden özlerini öldürmeklerini haýyş edipdirler».

Beýle gahrymançylygy taryh bilenok. Şonuň üçin türkmen aýalynyň ykbaly geçmişde agyr bolanam bolsa, ol buýsançdan, mertebelilikden mahrum bolmandyr.

(dowamy bar)...

Abat Sahatowna RYZAYEWA. Edebi makalalar